

ضرورت تصویب درس «تحقیق و تصحیح نسخه‌های خطی قرآنی و حدیثی» فرزین حبیب‌زاده^۱

چکیده

احیا و بازیابی متون خطی و آثار گذشتگان در علوم مختلف اسلامی، از مهم‌ترین راه‌های شناسایی و شناساندن فرهنگ و تمدن هر جامعه به شمار می‌رود. تصحیح و تحقیق این آثار، سبب می‌شود تا گنجینه‌ای از علوم، احیا شده و در دسترس قرار گیرد؛ چه‌بسا علوم نابی که در این خزائن خطی موجود باشد. نوشتار پیش‌رو، تهیّه و تصویب واحد درسی مستقلی با عنوان «تصحیح و تحقیق نسخه‌های خطی و متون کهن» را در رشته علوم قرآن و حدیث و مشابّهات آن پیشنهاد می‌کند. سرفصل‌های این درس نیز با عنایت به مقدماتی در آموزش قواعد و فنون نسخه‌شناسی، شیوه‌های تصحیح، مقدمه‌نویسی، نقد و ترجمه آثار خطی، به نگارش درآمده است. بهره این درس، آشنایی با سیر، تطوّر و تاریخ علوم اسلامی و شیوه‌های تصحیح و تحقیق متون خطی بوده و نتیجه آن، کوشش و اهتمام دانش‌پژوهان جهت احیا و انتشار شایسته آثار خطی و متون کهن است. این درس می‌تواند فرصتی برای پژوهش‌های علمی و نگارش در حوزه‌های کمترتوجه‌شده باشد.

واژگان کلیدی

نسخه‌پژوهی، احیای میراث، بازسازی کتب، دستیابی به دانش گذشتگان، واحدهای درسی، رشته علوم قرآن و حدیث

درآمد

باور نسخه‌پژوهان و فهرست‌نویسان متون خطی بر آن است که بسیاری از نسخه‌های کهن در کتابخانه‌های ایران و جهان در معرض خطر و نابودی قرار دارد. سامان‌دادن و انتشار این آثار نیازمند نیروی انسانی آموزش‌دیده است.

۱. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علامه طباطبائی. (f.habibzadeh@alumni.ut.ac.ir)

در میان واحدهای درسی مختلف در رشته علوم قرآن و حدیث و مشابهات آن، از همان آغاز شکل‌گیری، جای خالی واحد درسی علمی، تحقیقی و مقدم‌محوری^۲ با عنوان «تحقیق و تصحیح نسخه‌های خطی و متون کهن» در مقاطع تحصیلات تکمیلی (کارشناسی ارشد و دکتری)، احساس می‌شد. این کاستی در سال‌های اخیر که روند پیشرفت مطالعات قرآنی و حدیثی، سرعت پیدا کرده و بسیاری از دیدگاه‌ها نیاز به بازبینی و بازخوانی دارد، بیشتر نمایان شده است.

شناسایی آثار کهن، تصحیح و تحقیق علمی و عرضه مناسب آن، ضرورتی در مسیر بهره‌گیری از تجربه گذشتگان و پویایی دانش است. از این رو ایجاد انگیزه در دانشجویان، دانش‌پژوهان و پژوهشگران، برای احیای این آثار افزون بر حفظ میراث فرهنگی و رفع غبار مهجوریت از نسخه‌های خطی یا همان دانش گذشتگان، پایه‌های تولید دانش را مستحکم کرده و علم روز را گسترش می‌دهد. از دیرباز، کتاب‌ها و رساله‌های متعددی در موضوع قرآن و حدیث به نگارش درآمده و در برخی از آنها، گزاره‌هایی نو و یا کمترپرداخته‌شده، یافت می‌شود. این آثار، امروزه می‌تواند به تکمیل منابع رشته‌های مرتبط با قرآن و حدیث، یاری رساند.

اگر دانشجویان، دانش‌پژوهان و پژوهشگران عرصه قرآن و حدیث، آموزش‌های لازم را در این زمینه ببینند، راه برای ورود آنها به حوزه احیای آثار کهن اسلامی باز می‌شود. این کار می‌تواند افزون بر تربیت نیرو، موجب اشتغال بخشی از فارغ‌التحصیلان و رونق کتابخانه‌ها و بازار نشر شود. با تصویب واحد درسی «تحقیق و تصحیح نسخه‌های خطی و متون کهن» و سرفصل‌های آن، راه برای تصویب پایان‌نامه‌ها و رساله‌هایی مرتبط با این موضوع، باز شده و بخش عظیمی از میراث فرهنگی اسلامی زنده خواهد شد.^۳ همچنین این کار در راستای «منشور توسعه فرهنگ قرآنی» نیز هست.^۴

۲. دکتر زرین کوب در اهمیت ذوق نقادی و قریحه نکته‌سنجی در تصحیح متون می‌نویسند: «شرط اول برای کسی که به کار نقد و تصحیح متون می‌پردازد، آن است که فقط متکی به قواعد و رموز و به اصطلاح فقط متکی به تکنیک نباشد، بلکه ذوق و قریحه نقادی داشته باشد و از جمیع معلومات و مطالعات تاریخی و ادبی و فلسفی هم که برای فهم و نقد و تصحیح و تنقیح مطالب و مندرجات متن لازم است به‌قدر کفایت بهره داشته باشد.» (مقاله روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی) به گفته وی در همین مقاله، کسانی که نمی‌خواهند مسؤلیت عنوان «نقد و تصحیح» را بر عهده بگیرند، کاری را که به عنوان نقد و تصحیح انجام می‌دهند، تحت کلمه محجوب «نشر و اهتمام» می‌پوشانند. (ص ۲۵۹) نجیب مایل هروی نیز در این مورد اظهار داشته که تصحیح متون، بدون دیدگاه‌ها و بصیرت انتقادی به پختگی نمی‌رسد؛ چراکه هر قدر منتقد و مصحح در تصحیح متون، احتیاط و دقت به کار برد، اما اگر از ذوق نقادی و قریحه نکته‌سنجی به کلی عاری باشد، البته با تمام دقت و احتیاط نمی‌تواند این کار را چنان که باید انجام بدهد. (تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص ۵۰۰)

۳. مؤسسه میراث مکتوب که ادامه‌دهنده برنامه‌های بنیاد فرهنگ ایران است، حمایت از فعالیت‌های علمی در حوزه نسخه‌های خطی را در دستور کار قرار داده و توانسته است بسیاری از پایان‌نامه‌ها و پژوهش‌های مرتبط با نسخه‌های خطی را به چاپ برساند.

۴. منشور توسعه فرهنگ قرآنی، ص ۹.

پیشنهاد نگاشته حاضر، آن است که در برنامه مصوّب رشته‌های قرآنی و حدیثی، دست کم چهار واحد به این درس اختصاص یابد؛ دو واحد برای آشنایی با اصول و فنون نسخه‌پژوهی، روش‌های تصحیح متون، مقدّمه‌نویسی برای متون مصحّح، نقد و ترجمه این متون و دو واحد با زمینه کارگاهی و عملی. این درس، بدون تمرین و تجربه، بهره‌چندانی برای مخاطب ندارد و پیش‌بینی واحدهای کارگاهی برای پیاده‌سازی مباحث نظری از سوی دانشجویان، دانش‌پژوهان و پژوهشگران، ضروری است.

این مقاله از چهار بخش تشکیل شده است: پیشینه و اهمّیت تحقیق نسخه‌های خطّی قرآنی و حدیثی، برخی از مشکلات تحقیق متون کهن، ضرورت تصویب واحد درسی تحقیق و تصحیح متون خطّی و سرفصل‌های این درس.

الف) پیشینه و اهمّیت تحقیق نسخه‌های خطّی قرآنی و حدیثی

از دیرباز، دانشمندان و استادان چندی در رشته‌های گوناگون مطالعات اسلامی به ویژه حوزه قرآن و حدیث، با تخصّص در نسخ خطّی و متون کهن فارسی و عربی به تصحیح و احیای این آثار اهتمام ورزیده‌اند. در دوران کنونی، بازیابی و تصحیح متون کهن و نسخه‌های خطّی، مورد توجه بیشتری واقع شده و حتی غربیان نیز با انگیزه‌های مختلف، احیا و انتشار این گنجینه‌ها را با اسلوب‌ها و روش‌های نوین تصحیح علمی و انتقادی در دستور کار خود قرار داده‌اند.

برخی از شاخص‌ترین چهره‌های تصحیح و تحقیق متون قرآنی و حدیثی در دوره معاصر، مرحوم علی اکبر غفاری،^۵ استاد میر جلال الدین محدّث ارموی،^۶ علامه میرزا ابوالحسن شعرانی و مرحوم علی نقی فیض الاسلام هستند. مثلاً تصحیح و تحقیق جوامع اربعه حدیثی شیعه توسط مرحوم غفاری یکی از بهترین نمونه‌های تصحیح متون به روش علمی و تحقیقی به شمار می‌رود.^۷

غیر مسلمانان نیز کارهای قابل توجهی در این عرصه به انجام رسانده‌اند. به عنوان نمونه، آرتور جفری که از شرق‌شناسان و اسلام‌شناسان بنام استرالیایی است، یکی از قدیمی‌ترین کتاب‌های موجود در زمینه تاریخ قرآن و وصف مصاحف اولیه، به نام «المصاحف» عبدالله بن ابی‌داود سجستانی

۵. ن. کد مقاله روش علی اکبر غفاری در تصحیح متون؛ مقاله روش تحقیق تصحیح و تعلیق استاد غفاری در کتاب من لا یحضره الفقیه.

۶. ن. کد مقاله محدّث ارموی و تصحیح متون؛ مقاله محدّث ارموی و تصحیح نسخ خطّی.

۷. برای آشنایی بیشتر با نسخه‌های خطّی حدیثی و شیوه تصحیح، تحقیق و احیای آنها و همچنین شناخت انواع نسخه‌های خطّی در عرصه حدیث، ن. کد مقاله حدیث شیعه در عرصه نسخه‌های خطّی و نیز برای مطالعه درباره مقدمات تصحیح و روش تصحیح و تحقیق متون حدیثی، ضرورت، فواید و تاریخچه تصحیح متون، ن. کد مقاله روش‌شناسی تصحیح و تحقیق متون حدیثی.

(م ۳۱۶ق) را که در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم به نگارش درآمد، احیا کرد و به تصحیح و انتشار آن همت گمارد. مقدمه تفسیر «المبانی لنظم المعانی» و مقدمه تفسیر «المحرر الوجیز» نیز که مشتمل بر مباحث سودمندی در تاریخ و علوم قرآنی است، اثر دیگر آرتور جفری، با عنوان «مقدمتان فی علوم القرآن» تصحیح و منتشر شده است.^۸

نسخ خطی ایرانی - اسلامی، میراث علمی و عامل پیوند فرهنگی و اجتماعی است. آگاهی از محتوای این آثار موجب می‌شود که ذخایر فکری و معنوی و غنای فرهنگ ملی و دینی جامعه روشن شود. نسخه‌های خطی ضمن اینکه نمایانده قرن‌ها پیشینه فرهنگی و هنری کشور است، سرمایه و پشتوانه فرهنگی و علمی هر ملت نیز به شمار می‌رود. این نسخه‌ها پلی برای ارتباط نسل فعلی با گذشته است.^۹ تصحیح متون خطی می‌تواند باب پژوهش‌های جدید را گشوده و اندیشمندان حوزه مطالعات قرآنی و حدیثی را به ارائه دیدگاه‌های نو وادار سازد. مقایسه متون گذشته با نگاشته‌های امروزی راه را برای گزینش نظر بهتر، فراهم خواهد کرد.

در برابر، برخی را گمان آن است که نشر آثار خطی سودمند نیست؛ چراکه از این نسخه‌ها چیزی درخور توجه به دست نمی‌آید. در پاسخ باید گفت که اگر پژوهشگر در مرحله انتخاب نسخه خطی، دقت لازم را مبذول دارد و در تصحیح، با روش علمی برخورد کند، چه بسا انتشار این آثار، ارزشمندتر از برخی پژوهش‌ها و نگاشته‌های تکراری باشد و در حقیقت، این نسخه‌ها، نیاز به بسیاری از پژوهش‌های جدید را برطرف نماید.^{۱۰} دکتر سمیعی می‌گوید:

تصحیح متون، به خلاف آنچه به طنز گفته‌اند، نبش قبر نیست، گنج‌یابی و احیای فرهنگ است.^{۱۱}

همچنین نوشتن مقدمه، نقد و تحقیق درباره متن خطی، خود از پژوهش‌ها و مطالعات گسترده‌ای است که معمولاً مشتمل بر اطلاعات بسیاری درباره ارزش و اعتبار کتاب، سبک و شیوه،

۸. افزون بر آرتور جفری، اسلام‌پژوهان و محققان دیگری نیز در جهان غرب به نسخه‌شناسی متون کهن قرآنی و حدیثی و تصحیح تحقیق در حوزه مخطوطات کهن قرآنی اشتغال داشته و دارند. از جمله ایشان، فرانسوا دروش، پژوهشگر بخش مخطوطات عربی و مصاحف قرآنی کتابخانه ملی فرانسه و فهرست‌نویس نسخه‌های خطی قرآنی، نویسنده مقاله‌ها و کتاب‌های فراوان در حوزه مخطوطات عربی، به ویژه نسخه‌های کهن قرآنی از جمله قرآن‌های عصر اموی است.

۹. ن. کد آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب، ص ۵ و ۶ و ۱۲.

۱۰. برای توضیح بیشتر درباره اهمیت و ضرورت تصحیح متون خطی، ن. کد تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص ۲۷۹؛ مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، ص ۴۲۰؛ آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب، ص ۹۹ و ۱۰۷؛ مقاله روش تصحیح متون فارسی.

۱۱. مقاله نکته‌هایی در باب تصحیح متون.

موضوع، شرح حال مؤلف و زمان تألیف، رسم الخط، خصایص لغوی و دستوری، هدف نویسنده از نگارش، منابع وی در تدوین کتاب و بسیاری توضیحات دیگر است.^{۱۲}

یکی دیگر از پژوهشگران می‌نویسد:

از دیرگاهی دانایان و فرزندگان هر جامعه و تمدنی به نکته‌ای پرداخته‌اند که در روزگار ما و در زبان ما از آن به نقد و تصحیح متون تعبیر می‌شود. نکته‌ای که نمی‌توان بی‌مدد آن، گذشته، گذشتگان و آرا و عقاید و چونی و چندی ضعف و قوتشان و به طور کلی تاریخ و فرهنگ را آن‌گونه که بوده است، نه آن‌سان که شده است، بازشناخت.^{۱۳}

در حقیقت، متون خطی دربردارنده اطلاعات ارزشمندی در محتوا، سبک، زبان نوشته، انواع هنرها و چیزهای دیگری است.^{۱۴} محمد آصف فکرت در مقدمه کتاب «فهرست نسخ خطی قرآن‌های مترجم کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی»، ارزش‌های فراوان تاریخی، هنری و ادبی این قرآن‌های مترجم را که تا حدودی برای بررسی همه نسخه‌های خطی به کار می‌آید، در چند ویژگی خلاصه کرده که برخی از مهم‌ترین این ویژگی‌ها عبارت است از: «آسناد معتبر و زنده پارسی و لهجه‌های مختلف که موضوع کار زبان‌شناسان است»، «نکات مهم و منحصر به فرد رسم‌الخطی مانند پیوسته یا جدانویسی»، «ترجمه به معنا و تأویل» و «مقایسه برابری فارسی کلمات قرآن در ترجمه مناطق مختلف و امکان بررسی فقه اللغة آنها».^{۱۵}

ب) نگاهی به مشکلات تحقیق متون کهن

تصحیح نسخه‌های خطی، مشکلات چندی به همراه دارد. یکی از پژوهشگران این مشکلات را این‌گونه دسته‌بندی کرده است:

صعوبت تصحیح متون و تحقیق درباره آن‌ها، نبودن ابزار و اسباب تحقیق، بی‌علاقگی ناشران بزرگ به چاپ و انتشار متون و آثار پیشینیان، فقدان آثاری که اصول نقد و تصحیح متون را آموزش دهد، محدودبودن تصحیح به حوزه‌های خاص، نبودن متولی خاص برای پرورش مصححان متون خطی، عدم تشویق و عدم بهره‌گیری مناسب از منابع تصحیح‌شده.^{۱۶}

۱۲. درباره روش نوشتن مقدمه مصحح، ن. کد مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، ص ۴۵۲؛ راهنمای تصحیح متون، ص ۶۵؛ قواعد تحقیق المخطوطات، ص ۲۹؛ کارگاه روش تصحیح نسخه‌های خطی، ص ۴۲؛ مقاله روش تصحیح متون فارسی؛ مقاله محدث ارموی و تصحیح متون.

۱۳. تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص ۳۸۰.

۱۴. ن. کد آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب، ص ۱۹۱ و ۱۹۲.

۱۵. آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب، ص ۱۴.

۱۶. آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب، ص ۱۹۶.

افزون بر موارد اشاره‌شده، دو مشکل دیگر نیز در کار تصحیح متون وجود دارد؛ یکی «نسخه‌خوانی» و دیگری «رسم الخط».^{۱۷} همچنین «تصرفات کاتبان» و «لغزش‌های مستسخنان» که به دلایلی چون اشتباه چشمی و ذهنی، تعصب مذهبی، شباهت حروف و نقص خط، تنوع و تحوّل زبان، غرض‌ورزی و دشمنی، ملاحظات سیاسی و ... روی داده نیز موجب تغییر و دگرگونی بخشی از این متون شده است.^{۱۸} «پارگی نسخه» و «جوهرافشانی» را نیز باید به این فهرست افزود. همه اینها، تصحیح و تنقیح نسخه را ضروری می‌سازد.^{۱۹}

پژوهشگرانی که در حوزه تحقیق و تصحیح متون و بازخوانی دست‌نوشته‌ها و نسخه‌های خطی فعالیت کرده‌اند، اهمیت و دشواری این عرصه را اگر بیش از تألیف و ترجمه ندانند، کمتر نمی‌شمارند.^{۲۰} مصحح و محقق متن کهن باید منظور مؤلف را به خوبی دریابد تا بتواند آن را در قالب توضیحات و یا شناخت واژه ناخوانای نگاشته‌شده در نسخه، به خواننده انتقال دهد.

هدف و غایت نقد و تصحیح متون ادبی آن است که از روی نسخ خطی موجود، نسخه اصلی یا قریب به اصل، نسخه یک اثر را احیا و مرتّب و مدوّن کنند و آن را به صورتی عرضه دارند که خواننده اهل تحقیق، بتواند یقین و اطمینان حاصل کند که اگر اصل یک اثر را در دست ندارد، نسخه‌ای از آن را دارد که به صورت اصلی و شکلی که مصنف و مؤلف اصل نوشته است به نهایت درجه، نزدیک است.^{۲۱}

یکی از پژوهشگران درباره میزان دشواری تصحیح متون خطی نوشته:

زحمت تصحیح یک متن خطی، گاهی از دشواری یک تألیف مستقل، بیشتر است و چه‌مآیه خون دل باید خورد و رنج بُرد تا از میان اختلافات گوناگون نسخه‌های خطی یک کتاب، بتوان متنی کامل و منقّح و نزدیک به متن اصلی کتاب ارائه داد. اهمیت و دشواری تصحیح متون علمی، بسی افزون‌تر است؛ زیرا اصلاح و شرح مسائل کتب علمی بدون اهلّیت و سابقه تحصیلی و احاطه به مقدّمات علوم، امکان‌پذیر نیست.^{۲۲}

۱۷. ن. کد مقاله روش تصحیح متون فارسی.

۱۸. ن. کد نسخه‌های خطی و آثار کمیاب، ص ۴۰.

۱۹. ن. کد روش تحقیق و مأخذشناسی، ص ۱۳۵.

۲۰. ایرج افشار، محقق و پیشکسوت در عرصه نسخه‌شناسی و فهرست نسخه‌های خطی، در یکی از مقاله‌های خود، ضمن بیان تاریخچه‌ای کوتاه از تصحیح و نشر متون فارسی، به طرح عمده دشواری‌ها در تصحیح متون (از جمله شیوه رسم خط و املا) پرداخته است. (ن. کد مسائل نقل و تصحیح متن‌های فارسی و مشکل حفظ اصالت نسخه خطی) در مورد رسم الخط و املا

واژگان در نسخه‌های خطی و تصحیح آنها، ن. کد راهنمای تصحیح متون، ص ۸۳.

۲۱. مقاله روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی.

۲۲. مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، ص ۴۳۳.

بنابراین تحقیق و تصحیح متون خطی، دشواری‌هایی دارد که دانش و تجربه می‌تواند بر بسیاری از این سختی‌ها غلبه کند.

ج) نیاز به تصویب واحد درسی تحقیق و تصحیح متون خطی

بررسی آماری نسخ خطی در کتابخانه‌های ایران و کشورهای اسلامی، عربی و غربی، نشان‌دهنده آن است که متون کهن با موضوعات قرآنی و حدیثی از نظر تعداد، تقریباً در رتبه نخست قرار دارد و موضوعاتی از قبیل تفسیر قرآن، قرائت و تجوید، علوم قرآن، زیارات، حدیث و درایه، رجال، اجازات، بلاغت، لغت، صرف، نحو و ... از جمله این نسخه‌ها به شمار می‌رود.^{۳۳} یکی از مصححان و پیشکسوتان حوزه احیای نسخ خطی که از انبوه نسخه‌های خطی منحصر به فرد در رابطه با تفسیر قرآن، سخن گفته، اظهار می‌دارد که اغلب این نسخه‌ها در کتابخانه‌های خارج از کشور، نگهداری می‌شود؛ اما دور از دسترس نیست. اگر پژوهشگر علوم قرآنی و فنون و تمدن اسلامی، مورد حمایت قرار گیرد، می‌تواند در این حوزه کارهای بزرگی را به انجام رساند.^{۳۴}

احیا و بازیابی نگاشته‌ها و متون گذشتگان، اگر بر پایه اصول و موازین نقد و تصحیح متون صورت نگیرد، ضمن اینکه نمی‌تواند اثری را به درستی عرضه نماید، چه‌بسا آسیب‌های فزون‌تری هم داشته باشد. اکنون با صرف نظر از برخی مراکز و اشخاصی که در این زمینه فعالیت دارند، یکی از مهم‌ترین بخش‌های جامعه علمی کشور که می‌تواند در زمینه تحقیق و تتبع، احیا و انتشار متون خطی قرآنی و حدیثی به مطالعه و تحقیق بپردازد، دانشگاه‌ها و دانشجویان مقاطع تحصیلات تکمیلی رشته‌های علوم اسلامی و الهیات، به‌ویژه گرایش علوم قرآن و حدیث هستند. می‌توان با آموزش دانش‌های تخصصی به این دانشجویان و برگزاری کارگاه‌های عملی نسخه‌پژوهی، توسط استادان متخصص و نسخه‌پژوه، جمع‌گسترده‌ای از اهالی دانش را وارد این حوزه نموده و کاری بزرگ را سامان داد.

تهیه و تصویب واحد درسی «تحقیق و تصحیح نسخ خطی» ضمن آن‌که دانشجویان و پژوهشگران رشته‌های مرتبط با علوم قرآن و حدیث را نسبت به منابع نگاشته‌شده در طول تاریخ علوم اسلامی آشنا ساخته و موجب گسترش دامنه مطالعات و منابع این رشته‌ها می‌شود، راه را برای تحقیق و نشر این نسخه‌ها باز کرده و گنجینه‌هایی از متون گران‌سنگ علوم و معارف اسلامی را که سال‌ها از دسترس به دور مانده بود، احیا می‌نماید و در قالب پایان‌نامه و مقاله به دست مخاطب می‌رساند.

۳۳. برای توضیح بیشتر درباره تعداد نسخ خطی و آمار موجود از آن در ایران و جهان، ن. کد نسخه‌های خطی و آثار کیمیا، ص ۱۷.

۳۴. ن. کد سایت مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۹۵/۵/۳۰، www.cgie.org.ir.

یکی از مواد مهم در «تدوین و اجرای سیاست‌های هدایتی و حمایتی جمهوری اسلامی ایران» که شورای عالی انقلاب فرهنگی آن را به تصویب رسانده، «احیای میراث مکتوب و توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی و ایرانی» است که از لزوم توجه به این سنخ از مطالعات علمی حکایت دارد.^{۲۵}

د) سرفصل‌های پیشنهادی درس «تحقیق و تصحیح متون خطی»

ورود تخصصی به وادی تصحیح متون خطی، نیازمند مطالعه در علم نسخه‌شناسی یا *codicologie* و آشنایی با اصول، ضوابط و روش‌های تصحیح متون خطی و مکتوبات کهن است. کتاب‌ها و مقالاتی که در زمینه نسخه‌شناسی و روش تصحیح متون خطی به نگارش درآمده، اغلب اصول و مبانی کلی نسخه‌پژوهی را ارائه کرده و به همین جهت در رشته‌های مختلف علوم انسانی و اسلامی قابل بهره‌برداری است. افزون بر این آثار که جزو منابع این زمینه تحقیقی به شمار می‌روند، لازم است اصول و ضوابط تصحیح متون خطی، متناسب با رشته‌های مختلف علوم انسانی و اسلامی، تدوین و در قالب منبع همان درس، تدریس شود؛ چراکه شیوه کار در هر یک از حوزه‌های دانش، تفاوت‌هایی با حوزه دیگر دارد. تحقیق یک نسخه خطی در موضوع قرآن یا حدیث، با تحقیق نسخه‌ای دیگر، با موضوع نجوم یا ریاضی که دربردارنده اشکال و جداول است، تفاوت دارد و تدوین قواعد و مبانی ویژه هر دانش بر پایه این تفاوت‌ها صورت می‌گیرد.

در ادامه این بخش، برخی از مهم‌ترین عناوین و موضوعاتی که مناسب است در سرفصل‌های این درس، برای رشته‌های مرتبط با قرآن و حدیث، گنجانده شود فهرست می‌شود:

- تاریخ نسخه‌های خطی اسلامی
- آشنایی با مصطلحات نسخ خطی
- آشنایی با گونه‌ها و ساختار نسخ خطی^{۲۶}
- شناخت مجموعه‌های نسخ خطی در کتابخانه‌های ایران و جهان
- شناخت مراجع معتبر در نسخه‌های خطی و ویژگی‌های آن (فهارس، کتابشناسی‌ها و فرهنگ‌ها)
- آشنایی با فهرست نسخه‌های خطی مهم خارجی و داخلی و ویژگی‌های هر یک^{۲۷}

۲۵. مصوبه اهداف، سیاست‌ها و ضوابط نشر کتاب، جلسه ۶۶۰، ص ۴، ۱۳۸۹ ش.

۲۶. برای مطالعه بیشتر در زمینه انواع و ساختار نسخه‌های خطی، ن. کد تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص ۲۵ و ۱۹۹؛ کارگاه روش تصحیح نسخه‌های خطی، ص ۱۴.

۲۷. فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی، فعالیت علمی و سودمند است که می‌تواند باری‌گر پژوهشگران در عرصه تصحیح و تحقیق نسخ خطی باشد و نقش مهمی در انتخاب و تصحیح آثار خطی دارد. دانشجویان و محققان این رشته، ضمن تصحیح و تحقیق متون کهن، می‌توانند در کار فهرست‌نویسی نیز وارد شده و با توجه به اصول و قواعدی منظم، کتابشناسی و نسخه‌شناسی

- آشنایی با پایگاه‌های اطلاعاتی و سایت‌های اطلاع‌رسانی نسخه‌های خطی
- مراحل و فرایند تحقیق و تصحیح نسخه‌های خطی اسلامی^{۲۸}
- روش‌های تحقیق نسخ خطی و مزیت‌ها و اشکالات هر یک (تصحیح بر مبنای نسخه اساس، تصحیح التقاطی، شیوه بینابین، تصحیح قیاسی)^{۲۹}
- شناخت علامت‌های اختصاری در نسخه‌های خطی
- روش‌های تشخیص نسخه‌های اصلی و غیر اصلی
- آشنایی با شیوه تصحیح متون در میان گذشتگان
- آشنایی با روش کار مصححان بزرگ^{۳۰}
- آشنایی با شیوه مصححان اروپایی و غربی^{۳۱}
- اصول نوشتن مقدمه برای متون تحقیق شده
- طریقه و روش نوشتن توضیحات و تعلیقات برای متون خطی علمی^{۳۲}
- آشنایی با تاریخچه خط و انواع خطوط اسلامی در نگارش نسخ خطی^{۳۳}

نسخه‌های خطی را محور مطالعات و پژوهش‌های خود قرار دهند. برای آشنایی بیشتر با فهرست‌نویسی و روش‌های آن، ن. که مقدمه‌ای بر اصول و قواعد فهرست‌نگاری در کتب خطی؛ اصول و مبانی نسخه‌شناسی در کتب خطی؛ مقاله روش‌های فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی؛ مقاله فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی چیستی و چگونگی؛ مقاله نسخ خطی و فهرست‌نویسی آن در ایران؛ مقدمه فهرست‌های مشهور مانند مقدمه استادان عبدالله انوار، عبدالحسین حائری، ایرج افشار، محمد تقی دانش‌پژوه، احمد حسینی اشکوری، احمد منزوی و علی نقی منزوی.

۲۸. اغلب مصححان و محققان در مقدمه‌هایی که بر کتاب‌های مصحح نوشته‌اند، روش خود در تصحیح متن را شرح داده‌اند. یادداشت استاد خانلری در ابتدای کتاب‌های چاپ بنیاد فرهنگ و یادداشت آقای دکتر یارشاطر در آغاز سلسله متون فارسی بنگاه ترجمه و نشر کتاب، از بهترین نمونه‌های بیان روش تصحیح متون است. (ن. که مقاله روش تصحیح متون فارسی) جویا جهانپخش، بیش از هفت مرحله، از آغاز فرایند تصحیح تا نشر ذکر کرده که سودمند است. (ن. که راهنمای تصحیح متون، ص ۳۵)

۲۹. برای آشنایی بیشتر با این روش‌ها و تعاریف آنها، ن. که مقاله تصحیح متون با تأکید بر تصحیح متون فارسی؛ مقاله روش تصحیح متون فارسی.

۳۰. درباره مصححان و محققان بزرگ تصحیح متون و روش‌ها و دیدگاه‌های ایشان، ن. که تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص ۳۹۴؛ کارگاه روش تصحیح نسخه‌های خطی، ص ۵۳؛ مقاله مسائل نقل و تصحیح متن‌های فارسی و مشکل حفظ اصالت نسخه خطی.

۳۱. درباره سنت تصحیح متن در غرب و خصوصیات فن تصحیح اروپایی و همچنین شیوه تصحیح مرحوم قزوینی، ن. که مقاله علامه قزوینی و فن تصحیح متن، (نویسنده، سنت تصحیح متن در غرب را به سه مرحله تقسیم کرده است: بررسی دست‌نویس‌ها، مقایسه نسخه‌ها و اصلاح دست‌نویس‌ها)

۳۲. ن. که تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص ۵۰۲؛ راهنمای تصحیح متون، ص ۶۵؛ مقاله فن تصحیح متون، مقاله روش تصحیح متون فارسی.

۳۳. شناسایی انواع خطوطی که کاتبان در روزگاران گذشته جهت کتابت کتب مختلف علمی و ادبی از آن بهره‌جسته‌اند، از آن جهت که خواندن و فهم متن را برای مصحح، آسان می‌سازد، امری ضروری است. برای آشنایی با انواع خطوط و ویژگی‌های هر یک، تحولات خط در نسخ خطی و خط‌های متداول در نسخه‌نویسی و کتابت، ن. که تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص ۲۶۰؛ آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب، ص ۵۴؛ نسخه‌های خطی و آثار کمیاب، ص ۹۷.

- شناخت رسم الخط و کتابت نسخه‌ها و نحوه قرائت صحیح آنها

عناوین یادشده از سرفصل‌های دروس مقطع تحصیلات تکمیلی در رشته‌های ایران‌شناسی، گرایش اصول نسخه‌شناسی و مرمت نسخه‌های خطی، رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی و رشته کتابداری گرفته شده و با تغییراتی متناسب با رشته‌های قرآنی و حدیثی ارائه گشته است.

نتیجه

نسخه‌های خطی فراوانی در حوزه‌های مختلف علوم و معارف اسلامی و مطالعات قرآنی و حدیثی در کتابخانه‌های جهان اسلام و غرب وجود دارد. برای دستیابی به دانش موجود در این نسخه‌ها و شناخت سیر تکامل این علوم و وضعیت آن در دوره‌های مختلف، نیاز به احیا و نشر این میراث غنی است. برای انتشار این آثار، تحقیق و تصحیح آن ضروری است. کار بر روی متون کهن نیازمند دانش و تجربه است. تهیه و تدوین واحد درسی «تحقیق و تصحیح نسخ خطی و متون کهن قرآنی و حدیثی» راه را برای تربیت کارشناسان باز می‌کند. تعامل و هم‌گرایی گروه‌های مختلف آموزشی علوم انسانی و اسلامی با استادان نسخه‌شناسی و تحقیق متون، می‌تواند بر غنای این واحدهای درسی و ارتقای اجرایی آن بیفزاید. دانشجویان و دانش‌آموختگان مقاطع تحصیلات تکمیلی رشته‌های مطالعات دینی و قرآنی، به شرط آموزش‌های لازم و کار عملی روشمند، می‌توانند بخش بزرگی از میراث قرآنی و حدیثی را احیا کنند. کوشش این افراد افزون بر آنکه گنجینه منابع و مأخذ این رشته دانشگاهی را گسترش می‌دهد، فرصت‌های جدیدی را برای پژوهش و اشتغال فراهم می‌سازد.

کتاب‌نامه

۱. اصول و مبانی نسخه‌شناسی در کتب خطی، حبیب الله عظیمی، تهران، کتابخانه ملی، اول، ۱۳۸۹ش.
۲. آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی)، غلامرضا فدایی، تهران، سمت، اول، ۱۳۸۶ش.
۳. تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، نجیب مایل هروی، تهران، کتابخانه مجلس، ۱۳۷۹ش.
۴. راهنمای تصحیح متون، جویا جهانبخش، تهران، میراث مکتوب، سوم، ۱۳۹۰ش.
۵. روش تحقیق و مأخذشناسی، احمد رنجبر، تهران، اساطیر، پنجم، ۱۳۷۷ش.
۶. قواعد تحقیق المخطوطات، صلاح الدین المنجد، بیروت، دارالکتب الجدید، هفتم، ۱۹۸۷م.
۷. کارگاه روش تصحیح نسخه‌های خطی، مرتضی چرمگی عمرانی و علی (پدرام) میرزایی، تهران، دانشگاه پیام نور، دوم، ۱۳۸۹ش.

۸. مأخذشناسی و استفاده از کتابخانه، پروین انوار (استعلامی)، تهران، زوآر، پنجم، ۱۳۷۸ش.
۹. مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، غلامرضا ستوده، تهران، سمت، دوازدهم، ۱۳۸۶ش.
۱۰. نسخه‌های خطی و آثار کمیاب، حسین مسجدی، تهران، دانشگاه پیام نور، اول، ۱۳۹۷ش.
۱۱. مقاله تاریخچه‌ای از تصحیح متن در مغرب زمین و در میان مسلمین، محمود امیدسالار، مجله آینه میراث، ش ۳۳ و ۳۴، تابستان و پاییز ۱۳۸۵ش.
۱۲. مقاله تصحیح متون با تأکید بر تصحیح متون فارسی، محمد عمادی حائری، مجله گزارش میراث، ش ۲۵ و ۲۶، مهر و آبان ۱۳۸۷ش.
۱۳. مقاله روش تصحیح متون فارسی، تقی بیفش، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ش ۱۱۵ و ۱۱۶، زمستان ۱۳۵۴ش.
۱۴. مقاله روش تصحیح نسخه‌های خطی، صلاح الدین منجد، ترجمه حسین خدیوچم، مجله آینه میراث، ش ۳ و ۴، زمستان ۱۳۷۷ش.
۱۵. مقاله روش علمی برای تصحیح متون، مسعود فرزاد، مجله گوهر، ش ۲۲، بهمن و اسفند ۱۳۵۳ش.
۱۶. مقاله روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی، عبدالحسین زرین کوب، مجله آینه میراث، ش ۱، تابستان ۱۳۷۷ش.
۱۷. مقاله روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی، عبدالحسین زرین کوب، مجله یغما، ش ۶، شهریور ۱۳۳۶ و ش ۷، مهر ۱۳۳۶ش.
۱۸. مقاله سخت‌تر از تألیف (درباره روش‌های تصحیح متون خطی)، جویا جهانبخش، ضمیمه خردنامه همشهری، ش ۶۸، اردیبهشت ۱۳۸۴ش.
۱۹. مقاله علامه قزوینی و فن تصحیح متن، محمود امیدسالار، مجله نامه بهارستان، ش ۱۱ و ۱۲، ۱۳۸۴ش.
۲۰. مقاله فن تصحیح متون، مصطفی جواد، ترجمه علی محدث، مجله آینه میراث، ش ۲، ۱۳۷۷ش.
۲۱. مقاله محدث ارموی و تصحیح متون، رحمان مشتاق مهر، مجله آینه پژوهش، ش ۵۹، زمستان ۱۳۷۸ش.
۲۲. مقاله مسائل نقل و تصحیح متن‌های فارسی و مشکل حفظ اصالت نسخه خطی، ایرج افشار، مجله نامه بهارستان، ش ۱۱ و ۱۲، ۱۳۸۴ش.
۲۳. مقاله نکته‌هایی در باب تصحیح متون، احمد سمیعی، مجله نشر دانش، ش ۲۰، بهمن و اسفند ۱۳۶۲ش.
۲۴. جزوه مصوبه اهداف، سیاست‌ها و ضوابط نشر کتاب، شورای عالی انقلاب فرهنگی، تهران، جلسه ۶۶۰، ۱۳۸۹/۱/۲۴.
۲۵. جزوه منشور توسعه فرهنگ قرآنی، شورای عالی انقلاب فرهنگی، مصوب جلسات ۶۴۳، ۶۵۱، ۶۶۴ و ۶۷۹، ۸۸/۲/۲۲.
۲۶. سایت مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، www.cgie.org.ir.